

A rövid 20. század történelmi folyamatai – az egyetemes magyar nemzeti közösségre gyakorolt hatásukat, következményeiket tekintve – ezeregyszáz éves európai jelenlétünknek leginkább a 16–17. századi eseményeivel, jelenségeivel állíthatóak párhuzamba. A 20. század végén a világ 14–14,5 milliónyi magyarsága három, egymástól államjogi, társadalomlélektani, kulturális stb. szempontból alapvetően eltérő léthelyzetben él: a nemzetközösség 70 százaléka a magyar államon belül maradt, 22 százaléka annak határain túlra került és kisebbségi pozíciókban szerveződött magyar nemzeti közösségekké. A fennmaradó 8 százalékot a Kárpát-medencei magyarság 20. századi kivándorlási és menekülthullámai nyomán kialakult nyugat-európai és tengerentúli magyar diaszpórák alkotják.

Természetesen a mai magyar nemzetközösség három legfőbb létformáján belül további kritériumok alapján sok más csoportos léthelyzet és összetett identitásforma is elkülöníthető. Ilyen például a magyarországi csoporton belül a nem magyar származásúak, s magukat ezért nagyon gyakran kettős kötődésűnek tekintő csoportok (pl. a magyar cigányok vagy cigány magyarok) vagy az elmúlt két évtizedben a szomszéd országokból áttelepült magyarok jóval lazább szerveződésű erdélyi, vajdasági, kárpátaljai csoportjai. A kisebbségi magyar közösségeken belül a kompakt tömbben lakó regionális csoportoknak vagy a legalább a lakóhelyükön többséget alkotó magyaroknak a helyzete (tíz évvel ezelőtt még több mint 1400 magyar többségű település volt található a Magyarországgal szomszédos országokban) jelentős mértékben különbözik a nyelvszigeteken, illetve a lakóhelyükön is kisebbségben élőkétől.¹

¹ Az 1989–2002. között lebonyolított népszámlások adatai, valamint becült adatok alapján a világban élő magyarság számáról készített elemzések közül lásd Gyurgyík László – Sebők László: Népszámlálási körkép, i. m.; Szabó A. Ferenc: Egymilliónál kevesebben, i. m.; Kocsis Károly–Kocsisné Hodosi Eszter: Magyarok a határainkon túl, i. m.; Uő: Ethnic Geography, i. m. 15–37. Keményfi Róbert: Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar–román faluban (= Folklor és Etnográfia 84.) KLTE, Debrecen 1994; Uő: A történelmi Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. A vegyes etnicitás és az etnikai határ kérdése. (= Gömör néprajza L.) Debrecen 1998. A székelyföldi megyék

1. Elemzési szempontok a 20. század végi magyar nemzetfogalomhoz

A legnehezebb a nagyvárosi és egyéb szórványok magyarságának a helyzete, de éppen ezért különösen fontos a velük való folyamatos kapcsolattartás. A fenti csoportok egymás közötti viszonyának, kapcsolatrendszerének alakulásában a történeti magyar állam 1918-ban bekövetkezett összeomlása óta olyan mélyreható változások zajlottak le, amelyek immár a teljes nemzeti közösség kohézióját, működésének módját, az összmagyarsághoz, Magyarországhoz, a szülőföldhöz való tartozás funkcióját is meghatározzák.

Önmagában már ez is indokoltá teszi, hogy ezeket a változásokat mielőbb meg kellene próbálni a magyar nemzet 21. század eleji meghatározásában, definíciójában is megjeleníteni, rögzíteni. Hiszen nem egyszerűen csak a magyarság földrajzi szétszóródásáról, a nyugati diaszpóráról, illetve a kelet-közép-európai régió (Csehországgal együtt) nyolc államának fennhatósága alatt élő magyar közösségek kisebbségi léthelyzetéről van szó.

A 20. századi határváltozások, migrációs, asszimilációs, urbanizációs, tulajdonjogi, foglalkozásszerkezeti, mentalitásbeli stb. változások a magyar nemzeti közösség legmélyebb közösségi identitásstruktúráit sem hagyták érintetlenül, s ennek következtében az egyes nemzeti közösségek pozíciója más és más az összmagyarság összetett szerkezetén belül. A történelem kényszerítő ereje hatására megjelentek, s korszakonként megerősödtek, illetve meggyengültek a szétfejlő-

demográfiai viszonyairól *lásd* Dávid Gyula – Benda Gyula: A székelyek száma 1567–1992, Budapest 1998; Horváth Gyula (szerk.): Székelyföld (= A Kárpát-medence régiói 1.), Budapest – Pécs 2003. 117–131; A népszámlálási statisztikák demográfiai elemzése mellett rendkívül fontos a kisebb közösségek reális etnikai tér- és identitásstruktúráinak, az interetnikus viszonyoknak a feltárása. Erre vonatkozóan *lásd* Bakó Boglárka (szerk.): Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében, Budapest, 2003; Bíró A. Zoltán: A regionális identitás kialakításának néhány vonásáról (A „hargitaiság” példáján), *Regio* (3) 1992. 4. 61–71; Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: Nemzetek egymás tükrében. A Kárpát-medence térségében élő nemzeti többségek és kisebbségek interetnikus viszonyai. Budapest, Balassi Kiadó 2003; Kozma István – Papp Richárd (szerk.): Etikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében. Budapest, 2003.

dési tendenciák. Mellettük az együvé tartozás, az etnikai (nyelvi, kulturális minták követésében, átörökítésében) és nemzeti (politikai magatartásban, döntésekben) integráció tudatos vállalása is folyamatosan jelen volt a három különböző léthelyzetben élő magyar közösségek kapcsolatrendszerében.

Jórészt ez a tudatosság tette lehetővé, hogy a magyarság fel tudta dolgozni, helyére tudta rakni a 20. századi bipoláris világmodellt (gondoljunk a vasfüggöny kulturális, diplomáciai és valóságos fellazításában, lebontásában aktívan közreműködő magyar „emigráció” és a magyar diplomácia aktivitására), valamint a kelet-közép-európai kisállamiságot. A szétszórtságot kompenzáló többletenergiaival – a kelet-európai kommunizmus szabadsághiányos világának felszámolásában is jelentkező többletérdekltségének megfelelően – nem véletlenül tartozott valamennyi régióban a kezdeményezők közé.

Az egyetemes magyar nyelv- és kulturális nemzet minden elválasztó tényező ellenére ma is minden magyarul beszélő és minden magyar közösség számára megélhető nemzeti makrocsoport, azaz értékorientáló, vonatkoztatási és szolidaritási keretként működő nemzetközösség. A 20. század folyamán „tartósan rendezetlen” maradt magyar-magyar kapcsolatrendszer a 21. században alighanem csak akkor maradhat működőképes, ha a 20. században kialakult összetett szerkezetnek megfelelő nemzetfogalmat és nemzetpolitikát sikerül az európai fejlődés meghatározó progresszív áramlataival összhangban tartani.

Aligha véletlen, hogy az öndefiníciós igények 1989 után először a határon túli (külhoni) magyarság, elsősorban az erdélyi magyarok szellemi műhelyeiben jelentek meg, majd az 1990-es évek elején, közepén a Magyarok Világszövetségén belüli műhelymunkában, illetve a magyar politikai pártok programalkotó tevékenységében jelentek meg.²

² A kisebbségi léthelyzetben élő közösségek fogalmi megragadásának nehézségére a teljesség igénye nélkül lássunk néhány példát. A kisebbségi magyar közösségek szellemi műhelyeiben megfogalmazott öndefiníciós kísérletek eredményeként jelentek meg az 1990-es években a következő kifejezések: nemzeti kisebbség, nemzetrészt, nemzeti közösség, autonóm nemzeti közösség, romániai magyar nemzeti társadalom, társ-nemzet. A többségi nemzetek, illetve a szomszéd országok törvényhozásai által kodifi-

1. Elemzési szempontok a 20. század végi magyar nemzetfogalomhoz

Természetesen az ilyen definíciós kísérletre csakis sokféle (pl. társadalomtudományi, művészi, vallásfilozófiai, népismereti stb.) tudás alapján vállalkozhatna bárki is a siker reményében.

Az 1989–90. évi kelet-közép-európai rendszerváltozások után kialakult új helyzetben a magyar nemzetpolitika legmegnyugtatóbb felismerését, mindannyiunk közös nagy magyarságélményét alighanem abban jelölhettük meg, hogy az 1919–1989 között eltelt hét évtized – a hosszú veszteséglisták ellenére³ – nem sodorta el, hanem éppen el-

kált kifejezések is sokfélék: nemzeti kisebbség (Horvátország), nemzetiségi kisebbség (Románia, Szlovákia, Jugoszlávia, Ukrajna), nemzetiségi közösség (Szlovénia), népcsoport (Ausztria). A legújabb magyar irodalomban elkezdte térhódítását a valamenyi etnikai kisebbségi csoport megjelölésére kiterjesztett diaszpóra kifejezés. Ha ehhez még azt is hozzávesszük, hogy a kisebbségi magyar angol megfelelőjeként általánosságá vált „az ethnic Hungarian” kifejezés, akkor megjósolhatóan még jó ideig nem lesz konszenzus a fogalomhasználatban. Bíró A. Zoltán: Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról, Csíkszereda, 1998; A kisebbségi magyarság társnemzeti státuszára vonatkozó irodalomból *lásd* pl. Duray Miklós: Önrendelkezési kísérleteink. Somorja 1999. Cs. Gyimesi Éva: Himnusz a kisebbséghez. In: Uő: Honvág a hazában. Cikkek, tanulmányok, esszék. Budapest 1993. 269–272. Különösen tanulságos Veress Károly: Kisebbségilét-elemzés című vitaindítója Magyar Kisebbség, 1998. 2. 235–254; valamint az „Öndefiníciós kísérletek” címmel közölt vita (Bakk Miklós, Balázs Sándor, Boér Hunor, Lázár Imre, Mester Béla). Magyar Kisebbség 1998. 3–4. 3–40; Kurucz Gyula (szerk.): Nemzetstratégia a harmadik évezred küszöbén. H. n. 1996; Lőrincz Csaba – Németh Zsolt – Orbán Viktor – Rockenbauer Zoltán: Nemzetpolitika ’88–’98. Tanulmányok, publicisztikák, beszédek, interjúk. Budapest 1998; A diaszpóra fogalmának a régió kisebbségeire vonatkoztatott használatára *lásd* Sik Endre: Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról. In: Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): Diskurzusok a vándorlásról, Budapest, 2000, 157–184. A kelet-közép-európai nemzetek és kisebbségek csoportidentitásának nyelvi bázisáról, az anyanyelvi kultúra és oktatás jelentőségéről *lásd* Shöpfli György: A modern nemzet, i. m. 106–119.

³ A veszteségek közül a leggyakrabban az asszimiláció és a migráció okozta fogyást tematizálta a szakirodalom és a publicisztika. A nyolc évtizednyi kisebbségi létezés asszimilációs veszteségeinek lehetőség szerint pontos feltárásához lassan rendelkezésünkre állnak már a részmonográfiák. Közülük *lásd* pl. Varga E. Árpád: Fejezetek

lenkezőleg a politikai cselekvőképességét megőrizve a változások kezdeményezői közé emelte a trianoni határokon kívülre került magyarságot. Mint ahogy az is felemelő volt, hogy a nemzeti szolidaritás Pozsonytól Brassóig, Munkácsról Lendváig meglepően gyors reakciókra, közös cselekvésre ösztönözte a pártállami évtizedekben kollektív nemzeti amnézisre ítélt közösségeket.

A hárommillió Kárpát-medencei kisebbségi magyar személyi és közösségi identitását – a burgenlandiak, s részben a Mura-vidékiek kivételével – hét évtizeddel a történeti Magyarország felbomlását követően is az anyanyelv, a magyar műveltség és a magyar történeti, néprajzi tradíciók dominanciája, valamint az egyetemes magyarsághoz való tartozás tudata határozza meg. Különösen fontos az anyanyelvi pozícióit őrző magyar nyelvnek mint a legfontosabb nemzeti összetartó tényezőnek a szerepe. Ugyanakkor látni kell, hogy kisebbségi kétnyelvűség körülményei közt az anyanyelv önmagában az etnikai identitásnak fontos, de a kettős, komplex identitásformák kialakulását is elősegítő eleme.⁴

a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Tanulmányok. Budapest 1998; Popély Gyula: Népfogyatkozás. Budapest, 1991; Gyurgyik László: Magyar mérleg. Pozsony 1996. Mircsics Károly több tanulmánya közül lásd pl. A népszámlások és a vajdasági magyarok identitása, valamint A vajdasági magyarok politikai–demográfiai helyzete 1988–1992 között (in: Mircsics Károly: Kisebbségi sors. Tanulmányok. Újvidék 1993. 78–94; 95–104.), valamint Uő: Kis-Jugoszlávia hozománya. Írások az asszimilációról és a kisebbségről. Budapest 1996.; Bence Lajos: Írott szóval a megmaradásért. A szlovéniai magyarság 70 éve. Győr–Lendva 1996. (2. bőv. kiad.) 33–39; Sebők László: A horvátországi magyarok a statisztikák tükrében. In: Arday Lajos (szerk.): Fejezetek a horvátországi magyarok tükrében. Tanulmányok. (= Hungari extra Hungariam) Budapest 1994. 135–160; A migrációs folyamatokra vonatkozóan lásd Örkény Antal (szerk.): Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások, Budapest, 2003.

⁴ Pete István: A magyar nyelv állami változatai (Kárpátukrán változat). In: Kiss Jenő – Szűcs László (szerk.): A magyar nyelv rétegződése, Akadémiai Kiadó, Budapest 1988. 779–789; Kontra Miklós (szerk.): Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Magyarságkutató Intézet, Budapest 1991; Csernicskó István: A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Budapest 1998; Kontra Miklós – Saly Noémi (szerk.): Nyelv-

1. Elemzési szempontok a 20. század végi magyar nemzetfogalomhoz

A magyar anyanyelv minden jogfosztottsága, száműzöttsége, kiszorítottsága ellenére – a családon belüli nyelv-átörökítés révén, az oktatási intézmények államosításából, kétnyelvűsítéséből, zsákutcásításából fakadó akadályokat leküzdve – nemzedékről nemzedékre öröklődik és fejlődik. E tekintetben a magyar nyelv társadalmi presztízisének csökkenését mutatja az a tény, hogy az egyre gyakoribb kétnyelvű családok között igen csekély azok aránya, amelyek a gyermekek kiegyensúlyozott kétnyelvűségét tekintik kívánatos nyelvi modellnek.⁵

Jóllehet gyakoriak a lesújtó tapasztalatok a mai tanuló ifjúság történeti ismereteiről, a történeti emlékezetet vizsgáló szociológiai kutatások azt jelzik, hogy a kisebbségi magyarság körében a Trianon óta hiányzó intézményes nemzeti történelemoktatás nélkül sem szakadt meg a magyar történeti tradícióknak, a magyar nemzeti történeti emlékezetnek a folytonossága.⁶ Ebben kitüntetett szerepet játszottak egyházaink, ame-

mentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról. Budapest 1998. Ebből a kötetből külön ki szeretném emelni Lanstyák István: Diglosszia és kettősnyelvűség (125–143), Uő.: Kétnyelvűség és nemzeti nyelv. Néhány gondolat a standard nyelvváltozatnak kétnyelvűségi helyzetben való elsajátításáról (166–182). A magyar nyelv központjai (326–344); Deme László: Nyelvünk többközpontúságának kérdéséhez (tekintettel a mai történelmi helyzetre) (357–367), Péntek János: Normagondok Erdélyben (1793–1993); Göncz Lajos: A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban), Budapest–Újvidék 1999; Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika, i. m.

⁵ Különösen súlyos a helyzet Jugoszláviában és Szlovákiában, valamint valamennyi kisebbségi közösség esetében a nagyvárosokban, illetve a szórányszervezetben. Erről lásd pl. Mircics Károly: Kétnyelvűség a vajdasági magyar családban. In: Uő.: Kis-Jugoszlávia, i. m. 146–153; Uő.: Várható hanyatlás a vajdasági magyar tannyelvű általános iskolai hálózatban. Magyar Kisebbség 1998. 3–4. 203–221; Lampl Zsuzsanna: Asszimilációs folyamatok – iskolaválasztás és anyanyelvhasználat. In: Uő.: A saját útját járó gyermek. Három szociológiai tanulmány a szlovákiai magyarokról. 1999. 59–105. – Az erdélyi helyzetről lásd Péntek János: A megmaradás esélyei. Anyanyelvű oktatás, magyarságtudomány, egyetem Erdélyben. Budapest 1999.

⁶ Gereben Ferenc: Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében. Budapest 1999; Csepeli György: Etnocentrizmus a Kárpát-medencében. In: Uő.: A nagyvilágon e kívül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970–2002. 143–155.

lyek a legsötétebb években-évtizedekben is ébren tudták tartani nemzet és vallás, nyelv és hit együvé tartozásának tudatát. Szűz Mária magyarokat oltalmazó szerepe, a magyar szentek hagyománya a katolikusok számára, a magyar reformáció nemzetépítő tradíciói és szerepvállalása a protestánsok számára jelentett mindenkor biztos háttérrel.

Természetesen a Magyarországgal szomszédos hét országban élő magyar kisebbségek a többségi nemzetekkel és a többi kisebbségi csoporttal együtt élve nem zárkózhattak el teljesen az asszimilációs és akkulturációs folyamatok – s az azok következményeiként, kísérő jelenségeiként értelmezhető kétnyelvűség-jelenségek, összetett identitásformák – elől.⁸

⁷ A kisebbségi magyar egyházaknak a pártállami évtizedekben betöltött szerepéről lásd András Károly: Tények és problémák a magyar kisebbségek egyházi életében, Regio 1991. 3. 13–37; Lestyán Ferenc: Az erdélyi római katolikus püspökség a kommunista rendszer első éve alatt. Uo. 118–130; Egyházak kisebbségben (körkérdés, interjú). Uo. 140–165.

⁸ A „nyelv- és beszélőközösség”, az „egyéni”, „társadalmi” és „közösségi” kétnyelvűség fogalmait, továbbá a kétnyelvű nyelvhasználat sajátosságait, a nyelvmegtartás és nyelvcsere folyamatait a legújabb nemzetközi szakirodalom alapján tárgyalja Bartha Csilla: A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek. (Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999) című összefoglaló munkája. A kisebbségi magyar közösségek nyelvhasználatát elemző munkálatok és a nemzetközi bilingvizmus-irodalom alapján készült elméleti összegzések nyomán kedvezőnek tűnik a helyzet a magyar „nemzeti nyelv” kritériumainak, szerepének tisztázására. Bartha Csilla hivatkozik a Ralph Fasold által kidolgozott kritériumegyüttesre, amely csak részben vonatkoztatható a magyar nyelvi közösség részéről nemzeti nyelvként értékelt magyar nyelvre. Vö. Bartha Cs: i. m. 53–54. – Jóllehet a nyelvészek, nyelvészociológusok közt az 1990-es években ádáz vita bontakozott ki a magyar nyelv többközpontúságáról, abban láthatóan mindenki egyetért, hogy a helyi hagyományokat, a kontaktusváltozatoknak a mindennapi kommunikációban nélkülözhetetlen elemeit valamilyen módon figyelembe kell venni s be kell emelni a „legitim” magyar változatok sorába ahhoz, hogy a kisebbségi magyar közösségek nyelvhasználati sajátosságai ne stigmatizálódjanak, s ne csökkenjen a magyarul beszélők közösségében a magyar nyelv társadalmi presztízse. A magunk részéről a legrövidebben Tolcsvay Nagy Gábor által megfogalmazott álláspontot tartjuk az arany középutnak: „Összefoglalásul: a határon túli magyarság régiókénti nyelvi tudatát saját hagyományaik alapján és speciális körülményeik között kell megerősíteni. Ez nem je-

1. Elemzési szempontok a 20. század végi magyar nemzetfogalomhoz

A kisebbségi magyar közösségek csoporttudatában a 20. század végére ezeknek a folyamatoknak és jelenségeknek a lenyomata jelenti az egyetemes magyarságon belüli legerősebb megkülönböztető csoportjegyeket. A hárommillió kétnyelvű kisebbségi magyar a másod-, illetve környezeti nyelvként elsajátított többségi nyelv birtokában kommunikációs, társadalmi szituációktól, illetve élethelyzetektől függően a megfelelő vagy éppen kötelező funkcióiban egyre gyakrabban a többségi nyelvet használja anyanyelve helyett.

A kiegyensúlyozatlan, egyirányú, az igazodás kényszere és vágya által motivált ösztönös kétnyelvűség gyakorlata, valamint a többségi hatalom által is szorgalmazott nyelvi egyenlőtlenség százezrek esetében befejezett tényé tette a nyelv- és identitásváltást. Több százezren lehetnek azok, akik magyarul jól-rosszul még beszélnek, de már a többség nyelvét tekintik anyanyelvüknek; iskolai ismereteiknek, egyes házasságokban átörökített nem magyar érzelm- és gondolatviláguknak köszönhetően azonosság tudatukban legfeljebb a származástudat szintjén képesek vállalni a magyarsághoz való (eredeti, egykori) kötődésüket.

A kisebbségi jogok kiindulópontja nem véletlenül a szabad identitásválasztásnak, illetve az identitásvállalás szabadságának a joga.⁹ Ennek az alapját a közösség nevének, jellegének szabad önmeghatározása, a csoport öndefiníciós joga jelenti. Ahol már ezek az alapjogok is sérülnek, igen nehezen képzelhető el, hogy a kisebbségi joggyakorlat-

lenti a magyarországitól, az összmagyartól való elválasztást, csupán az egészséges önállóságot. Nem más ez, mint a Kazinczytól eszményített *különbözőség egysége* (kiemelés eredetiben – Sz. L.), mely szilárdabb lehet a monolitikus tömbnél (mert több lábbon áll), s mely magyarságában azonos, értékeiben, öntudatában plurális.” Tolcsvay Nagy Gábor: A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben. In: Kontra Miklós – Saly Noémi (szerk.): Nyelvmentés, i. m. 22.

⁹ „Az identitás megválasztása és kinyilvánítása az egyén által csak közösségben nyer értelmet, s ez egy (vagy több) adott közösséghez való önkéntes kötődést is kifejezhet. Az önazonossághoz való jog elvitatása és korlátozása az egyén szabadságának korlátozása, s ezen keresztül szükségképpen a csoport, a közösség szabadságának korlátozása is.” Bíró Gáspár: Az identitásválasztás szabadsága, Budapest 1995. 190.

ban optimálisnak tekinthető disztributív (jogokban osztozkodó) modell érvényesülhessen. A magyarországi kisebbségi önkormányzati modellek disztributív alapvetése sajnálatos módon elárvult példa maradt az elmúlt évtizedben.¹⁰ A hozzá legközelebb álló horvátországi és szlovéniai gyakorlatban részben az iskolák identitástorzító, egyirányú kétnyelvűsége, részben a háború utáni helyzet okozta nehéz újrakezdés jelent komoly gondokat. Az osztrák kisebbségi joggyakorlatot mint koncesszív (a kisebbségi jogokat engedmények formájában fokozatosan kiterjesztő) modellt értékelhetjük. Igaz, az ország korábbi bevándorlást befogadó magatartásának változásával a jogkiterjesztő gyakorlat lehetőségei a következő években beszűkülhetnek.¹¹

A szlovákiai, romániai és ukrainai kisebbségi jogi gyakorlat sajátos keveréke a koncesszív és restriktív (jogokat megvonó) modellnek: ez részben az egymástól pártpolitikai bázisukban és kisebbségpolitikai alapelveikben különböző kormányok váltakozásával, részben az európai kisebbségvédelmi előírások súlyának, pozícióértékének ingadozásával magyarázható. Az említett három ország egyikében sem sikerült megnyugtató módon rendszerbe foglalni a kisebbségi jogintézményeket, nem is beszélve a kisebbségi közösségek csoportidentitása szempontjából nélkülözhetetlen kulturális, politikai intézményhálózat kialakításáról és állam részéről történő paritásos támogatásáról.¹²

¹⁰ A magyarországi kisebbségi önkormányzati modell első négyéves ciklusának kritikai elemzésére lásd Csefkó Ferenc – Pálné Kovács Ilona (szerk.): Kisebbségi önkormányzatok Magyarországon. Budapest, 1999.

¹¹ Glatz Ferenc: A kisebbségi kérdés, i. m.; Bruner, Georg: Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Közép-Európában, Budapest, 1995; Kranz, Jerzy (ed.): Law and Practice of Central European Countries in the Field of National Minorities Protection After 1989. Warszawa, 1998; Majtényi Balázs – Vizi Balázs: A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai. Dokumentumgyűjtemény. Budapest, 2003.

¹² A mečiar Szlovákia gyakorlatáról lásd pl. Duray Miklós: Az etnokratikus nemzetállam és demokratikus ellenszere. In: Uő: Önrendelkezési kísérleteink, i. m. 257–297; Csáky Pál: Magyarok Szlovákiában. Pozsony–Bratislava 1997; A jugoszláviai helyzetről lásd Mirmics Károly fentebb idézett írásai. Romániára vonatkozóan pedig Egyed Péter: A romániai magyar nemzetiség kulturális jelene. In: Uő: A jelenlétről. Kolozsvár, 1997. 201–229.

1. Elemzési szempontok a 20. század végi magyar nemzetfogalomhoz

Jelenleg a leginkább képlékeny joggyakorlat Szerbiában, azaz a maradék Jugoszláviában figyelhető meg. A darabjaira hullott Jugoszlávia azonos nevű utódállamában a maradék kisebbségek könnyen az egész jugoszláv katasztrófa bűnbakjaivá válhattak volna, s ebben az esetben az amúgy is megosztott ellenzéki erők sem mertek volna európai típusú kisebbségpolitikával kísérletezni. Mindazonáltal a vajdasági magyaroknak elvitathatatlan érdemeik vannak a hármasszövetség alapozásában – a kulturális, helyi és regionális – kisebbségi autonómia eszményének kidolgozásában, politikai megjelenítésében. Az új század legelső éveiben átmenetileg szerencsésen alakuló körülmények közt, az Egyesült Államok és az Európai Unió kilátásába helyezett támogatása mellett pozitív irányt vettek a jugoszláv kisebbségpolitikai, kisebbségi jogi fejlemények, az elfogadott törvények elvben lehetővé teszik az autonómiaprogram elemeinek fokozatos megvalósítását.¹³

Kétségtelen, hogy a legnagyobb csalódásokat, a legtöbb illúzióvesztést a négy legnagyobb (a romániai, szlovákiai, vajdasági és kárpátal-

¹³ A Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének 1992. április 25-i magyarkanizsai közgyűlésén fogadták el a „Magyar autonómia. A VMDK állásfoglalása az önkormányzatról” című dokumentumot, amely „Szakértői tervezet. A VMDK közgyűlésének dokumentuma” megjelöléssel külön füzetben is megjelent. A vajdasági magyar autonómiatervezetek sorsára, történetére vonatkozóan lásd pl. Mirnics Károly: A vajdasági magyarok politikai önszerveződése és a magyar politikai pártok egymás közötti harca a VMDK megalakulásától 1996-ig. *Regio* 1999. 2. 117–156; A Milošević-rendszer megdöntését követően megváltozott helyzetben a szerbiai parlament elfogadta a vajdasági autonóm hatáskörök egy részének visszaszolgáltatásáról szóló törvénycsomagot, az úgynevezett omnibusztörvényt. A jugoszláv parlamentben pedig meghozták a 2002 márciusától érvényes kisebbségügyi törvényt, amely megteremtette a feltételeit a kisebbségek perszonális autonómiájának és az azokat irányító nemzeti tanácsok létrehozásának. Emellett 2003-ban szerb–magyar kisebbségvédelmi megállapodást írtak alá. A szerbia–montenegrói alkotmányos alapokmány pedig a kisebbségi törvény több rendelkezését is alkotmányszintre emelte. A vajdasági magyarság képviselőit a közösséget megosztó belső viták kíséretében 2002. szeptember 21-én létrejött vajdasági Magyar Nemzeti Tanács látja el. *Lásd* ifj. Korhecz Tamás: A kisebbségi önkormányzatok megválasztásának szabályai a magyar, a szlovén és a jugoszláv közjogban, *Kisebbségkutatás* (11.) 2002. 4. 945–948.

jai) kisebbségi magyar közösség által kidolgozott és követelt önkormányzati modell többségi elutasítása, elsikkasztása okozta. Nem vitás, hogy a kelet-közép-európai államok integrációs folyamatban való előrehaladásának egyik legnagyobb akadály az „etnokratikus nemzetállam” (Duray Miklós által is használt kifejezés) önkormányzat-ellenessége. Ebben a kérdésben a kisebbségi közösségek a nyugat-európai gyakorlat elemeinek – az ottani integrációs folyamat szükségszerű kísérőjelenségeként megerősödött devolúció (az állami jogkörök decentralizációja, a szubszidiaritás alapján lezajló regionalizálódás) Kelet-Közép-Európában is hasznosítható tapasztalatainak – mielőbbi átvételében, alkalmazásában érdekeltek. Ezzel együtt igen valószínű, hogy a kelet-közép-európai heterogén nacionalista erőknek akár hosszabb időn keresztül is sikerül fenntartaniuk a nemzetállami etnokratikus kormányzati modelleket, ami a térség irracionális etnikai konfliktusainak megismétlődését sem teszi teljesen kizárhatóvá.

Mint ahogy nem lehet teljesen kizárni az olyan fordulatot sem, hogy az 1990-es évtized balkáni háborúinak negatív tapasztalatai, valamint a sok tekintetben ígéretesnek, bár nem teljesen kockázatmentesnek tűnő pozitív magyarországi kisebbségi önkormányzati kísérletek elvezethetik az Európai Unió és a NATO döntéshozóit oda, hogy akár viszonylag rövid időn belül felülvizsgálják korábbi tartózkodó, sőt elutasító álláspontjukat a kisebbségi önkormányzati modellek funkcióját, hasznát illetően.

A magyar nemzetpolitikában, s ezzel együtt a magukat politikailag, kulturálisan, s részben gazdaságilag is megszervező magyar kisebbségek helyzetében a legnagyobb változást két területen lehet megragadni: egyrészt abban, hogy a kisebbségi magyar pártok részt vállaltak az egyes országok kormányzati hatalomgyakorlásában, másrészt a magyar–magyar kapcsolatrendszer intézményesülésében.

A mindenki előtt nyilvánvaló hátrányok (pl. a kormányzati felelősséggel együtt járó fokozott kompromisszumkészség, a belpolitikai szembenállásokban a gyakran szószegőnek bizonyuló koalíciós partnerekkel, a nemzetközi politikában pedig a saját kormány kisebbségpolitikai hibáival szemben is elvárható lojalitás kelepcéje stb.) mellett érdemes megemlíteni a kormányzati szerepvállalás két-három fontos hozadékát is.

1. Elemzési szempontok a 20. század végi magyar nemzetfogalomhoz

A kormányzati szerepvállalással legalább átmeneti időre biztosítani lehet a demokratikus többségi pártok kormányképességét, s ezáltal – amellet, hogy a magyarellenés főbiákat gyöngítheti, az együttműködési hajlandóságot pedig erősítheti az ilyen szerep – a saját közösség átmeneti lélegzetvételhez juthat a korábbi és a megjósolható következő defenzív periódusok között. A kormányzati felelősséget vállaló magyar közösségek esetében a nemzetközi közvélemény is igazolva láthatja a maguk igazáért küzdő magyar kisebbségek nyolcvan éve erőszakmentes önvédelmének jogszerűségét és a többségi magatartás hiányosságait.

A kormányzati szerepvállalás – kivált, ha annak hozadéka a mérték-tartó várakozásoktól is jócskán elmarad – felerősítheti a kisebbségi közösség politikai érdekképviselőjén belüli ideológiai, személyi, történeti stb. törésvonalakat, ellentéteket. Ez különösen a kisebbségi egypártrendszer körülményei között okozhat komoly megrázkódtatásokat, amint azt az RMDSZ vezetésén belüli viták erősen sarkított érvelései is jelezték.¹⁴

A másik nagy változás a magyar kisebbségek politikai helyzetében és jogállásában a magyar–magyar kapcsolatrendszer szemünk előtt történő minőségi átalakításában ragadható meg. A védtelen védhatalomként évtizedeken keresztül az események követésére, passzív tudomásul vételére kárhóztatott Magyarország helyén 1989 után a trianoni határokon túlra került magyar közösségeket támogató, jogaikért kiálló, az egyetemes magyar kulturális nemzeti közösséget – a 20. század végi európai realitásokkal összhangban – tiszta, az európai külkapcsolatoknak megfelelő szabályok alapján revitalizálni, reintegrálni kívánó tudatos magyarországi és összmagyar nemzetpolitika körvonalai kezdtek kibontakozni.

¹⁴ Az RMDSZ kormányzati szerepvállalásának végletesen eltérő megítélésére lásd pl. a Magyar Kisebbség 1998. 1. számában Toró T. Tibor által készített vitaindító nyomán „A kormányzás dilemmái” fejezetcím alatt közölt tanulmányokat, amelyeknek szerzői: Balázs Sándor, Bodó Barna, Borbély Imre és Borbély Zsolt Attila, Csapó I. József, Dáné Tibor, Kántor Zoltán, Niculescu Antal, Somai József, Szatmári Tibor, Szócs Géza és Tóth István. Magyar Kisebbség, 1998. 2. 3–141.

Ennek a politikának az lehet a célja, hogy a magyarországi és a Magyarországgal szomszédos hét országban élő magyar nemzeti közösségekből – a magyar nyelv, a kultúra egységét, a kelet-közép- és délkelet-európai regionális gazdasági és politikai együttműködés szomszéd nemzetekével egybeeső érdekeit szem előtt tartva – új típusú nemzeti közösség, nemzetközösség alakuljon ki. Az egymás közötti viszonyokat szabályozott formákba, két- és sokoldalú szerződésekbe öntő, szövetségi, föderatív típusú, a határokat egyszerre tiszteletben tartó és azokon átnyúló nemzetközösségen belül Magyarország feladata a szükséges regionális és külpolitikai feltételek megteremtése, a kisebbségi csoportok közösséggé szerveződésének hathatós támogatása, önkormányzati státuszuk megszerzésében és kiépítésében a megfelelő nemzetközi feltételrendszer biztosítása. A kisebbségi csoportoknak elsősorban országaikban kell olyan többségi stratégiai partnereket keresniük, akik közösségé válásukat, közösségi jogaikat, önkormányzati törekvéseik jogosságát elismerik, és a testre szabott kisebbségi autonómiaformák létrehozását támogatják.

A Magyar Állandó Értekezlet létrehívása, működése, a határokon átnyúló kapcsolatépítés, kapcsolattartás gyors ütemű intézményesülése, az eurorégiós kezdeményezések áttörése a kelet-közép-európai térségen belül máris olyan integratív funkciókat tölt be, ami elősegítheti az eddig jószerivel csupán a nemzeti szolidaritáson és kormányzati rögtönzéseken alapuló magyar kül- és nemzetpolitikai célok optimális összehangolását. A kontinentális, regionális és nemzeti integrációs folyamatok egymást segítő felhajtóereje az egzisztenciális gondokkal viaskodó választói milliók számára ma még meglehetősen gyenge vonzerőt jelent tájainkon. Ráadásul az Európai Unió kiterjesztésének szakaszoló, zsilipező modelljében előre megjósolhatóan a következő évtizedekben igen erőteljes ellenmozgások és érdekütközések kiváltó oka lesz majd.

Magyarország és a kisebbségi magyar közösségek helyzete e tekintetben némiképp egyszerűbb. Az integráció előnyei mindenki számára kézenfekvőnek látszanak: az eddiginél sokkal magától értetődőbb módon megélhető, egymást kölcsönösen gazdagító nemzetközösség megszabadulhat a kisebbségi léthelyzet kényszerű korlátaitól. A magyar

1. Elemzési szempontok a 20. század végi magyar nemzetfogalomhoz

nemzeti közösségekhez tartozó polgárok (a kritériumok és az igazolás módozatai körül ugyan hatalmas viták várhatóak, de nagyvonalú szabályozással eleve ki lehet zárni bármifajta diszkriminációt) a státustörvény elfogadása, fejlesztése révén minden bizonnyal egyfajta korlátozott érvényű „külhoni magyar (állam)polgárság” intézményén keresztül kapcsolódhatnak a magyar nemzetközösségbe.¹⁵

A szerződéses, illetve szövetségi (föderatív tartalmú) magyar nemzetfogalom¹⁶ – mint a nemzetállami realitásokkal, határokkal számoló, a kisebbségi magyar közösségek állampolgári és nemzeti identitásának kettősségében fontos kohéziós tényezőt feltételező értelmezési és nemzetépítési keret – a térség többi nemzete számára is elfogadható, mi több, konkrét politikai és gazdasági hasznot hajtó megoldást kínálhat. Mégpedig mind a trianoni, mind pedig a szovjet világ egymás el-

¹⁵ A Magyar Kisebbség 1999. 1. és 2–3. számában közreadott „A kettős állampolgárságról” című vita (a vitaindító Tamás Sándor „Pro és contra a kettős állampolgárságról” című írása volt, a vita résztvevői: Benyhe István, Borbély Imre, Csapó I. József, Harrach Gábor, Pataki Gábor Zsolt és Varga Attila). Különösen a Borbély Imre által leírt „külhoni magyar állampolgárság” megoldása látszik járhatónak, amely komoly jogosítványokat és megfelelő hozzájárulás esetén jelentős preferenciákat (magyar útlevel, munkavállalási, oktatási kedvezmények stb.) jelenthetne az igénylők számára, de nem tenné automatikusan lehetővé a végleges magyarországi letelepedést. A Borbély Imre-féle elképzelésben az aktív és a passzív választójog különválasztása látszik a legproblematikusabb elemnek. Borbély Imre: Pro vagy kontra. A magyar állampolgárság alanyi jogának kiterjesztése minden magyarra. Uo. 19.

¹⁶ A magyar nemzetközösséghez mint a magyar nyelvű és kultúrájú személyek egyeteméhez a magyar állampolgárságú magyarok mint közösség, a Magyarország határain kívül élő magyarok pedig részben a külhoni állampolgárság intézményével, részben közösségként a magyarországiakhoz hasonló automatizmussal is csatlakozhatnának. A „szerződéses” alapokon nyugvó nemzetközösség szabályainak kialakítása a Magyar Állandó Értekezlet feladata lehet, amely a magyar közösségek választott, legitim képviselői részére a legfontosabb érdekegyeztető intézménnyé kell, hogy váljék. Vö. Kántor Zoltán: A státustörvény, i. m.; Bakk Miklós – Bodó Barna: Státusdiskurzus, i. m.; Duray Miklós: Önrövidítési kísérleteink, i. m. 379–390; Bárdi Nándor: Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolat-története. Pozsony, 2004.

len kijátszott és megosztott kisállami nyomorúságának meghaladásában, mind pedig a valóságos politikai, gazdasági és szellemi együttműködést gátló nemzetállami görcsök, főbiák fokozatos feloldásában, illetve felszámolásában. A kisebbségi magyar nemzeti közösségek a magyar nemzetközösségen belül több ok miatt sem ugyanazt a pozíciót töltik majd be, mint nyolcvan évvel ezelőtt, a történeti magyar államról történt leválasztásukkor.

A rövid 20. század nem csupán a magyarság környezetét, hanem magát a magyarságot, annak csoportszerkezetét, mentális struktúráját is átalakította. A kisebbségi magyar közösségek a történeti kényszerből erényt kovácsoló önszerveződésük eredményei, a többi magyar közösségtől megkülönböztető nyelvi, kulturális adottságaik, készségeik, képzettségük, s természetesen a szomszédos nemzetekkel való permanens kapcsolataik miatt nyilvánvalóan a magyar nemzetközösségen belül is megőrizhetnék immár tudatos közösségként kifejlesztett sajátosságait, külön pozícióikat, külön státuszukat.

Természetesen, a 20. század végi, 21. század eleji generációknak tudniuk kell, hogy a racionális fejlődés vágyképei Kelet-Közép-Európában rövid távon mindig utópiának bizonyulnak. A balkáni háborúk tér- és időbeli közelsége, irracionális fejleményei, az összeurópai kulturális és védelmi identitás ma még nagyon is valós korlátai, a térség több országában fenyegető negatív belpolitikai, gazdaságpolitikai fordulatok egyaránt arra intenek, figyelmeztetnek, hogy a magyar kül- és nemzetpolitikának a 21. században is ragaszkodnia kell az erőszakmentesség alapelveihez. Az erdélyi magyar nemzeti közösség 1989 decemberében Temesvárott felmutatott és Erdély-, Románia-szerte bizonyított szabadságvágya, elszántsága, forradalma mindazonáltal olyan erkölcsi és politikai tőke, amelyet könnyebb és nehezebb időszakokban egyaránt tudnunk kell okosan felhasználni és gyarapítani.